

Tussen gereformeerde orde en christelijke deugzaamheid. Initiatieven ter godsdienstige volksopvoeding in een periode van verandering

Annemieke Kollé

In juli 1798 vergaderden dertig bestuurders van het Nederlandsch Zendeling Genootschap over de vraag hoe 'de verbreiding der zaligmakende kennis van onzen Heer J.C.' in Nederland het best kon worden bevorderd. Het onderwijs aan kinderen was een van de behandelde punten in het rapport ter beantwoording van die vraag. Wat betreft het leesonderwijs, dat onmisbaar werd geacht voor een godvruchtig leven, concludeerde men dat anderen hiervoor al de nodige maatregelen hadden genomen. De rapporterende commissie, bestaande uit vier gereformeerde predikanten, doelde hoogstwaarschijnlijk op de activiteiten van een andere vereniging, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De commissie leek zich over de gevolgen van 'het gevreesde afscheiden van het echt Christelijk onderwijs' van de 'openbare Landsscholen' ook niet bijzonder veel zorgen te maken. Men verwachtte dat de kerken het 'godsdienstonderwijs aan de kinderen van hun eigen lidmaten wel voor hun rekening zouden nemen.'¹

De vergadering vond plaats in een politiek turbulente periode, waarin de verhoudingen tussen de godsdienstige gezindten onderling en tot de staat grondig veranderden. Na de stichting van de Bataafse Republiek in 1795 verloor de gereformeerde kerk haar bevoorrechte positie. Katholieken en protestantse dissenters kregen in augustus 1796 volledige burgerrechten, joden volgden vier weken later. Een heersende of bevoorrechte kerk werd door de revolutionaire regering in strijd geacht met de grondbeginselen gelijkheid, vrijheid en broederschap, maar ze verklaarde tegelijk beslist geen vijand van de godsdienst te zijn. Het gelijkheidsdecreet hief aan met de verklaring, dat een maatschappij 'waarin de Godsdienst niet wordt geëerbiedigd en beschermd, en deugd en goede zeden niet worden bevorderd' niet kan bloeien en niet kan blijven bestaan.² In Frankrijk betekende de revolutie het begin van een felle strijd tegen kerk, godsdienst en monarchie,

¹ 'Rapport, over eenige aanteprijzen middelen ter bereiking van het doel des Nederlandschen Zendeling-Genootschaps' in: *Stukken behorende tot de handelingen van het Nederlandsch Zendeling Genootschap* (Rotterdam 1798) 82 en 83. De commissieleden waren: H.J. Krom, A. Rutgers, Th. Hoog en Jod. Heringa Ezn..

² Geciteerd bij: O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1985) 297.

in Nederland kreeg de godsdienst een nieuwe maatschappelijke functie toegekend. Binnen de nieuwe eenheidsstaat werd de godsdienst beschouwd als fundament van de morele vorming van afzonderlijke inwoners en daarmee van de natie als geheel. De nieuwe machthebbers bouwden hierbij voort op opvattingen over kerk, godsdienst en volksopvoeding die al langer opgang maakten. In de jaren na de machtswisseling kristalliseerden deze zich verder uit. In de periode 1780-1813 ging volgens Peter van Rooden dan ook niet alleen het politiek regime ten onder, maar ook het godsdienstig regime.³

Deze bijdrage gaat over de vormgeving van dat nieuwe godsdienstige regime, een regime dat in het teken stond van deugdzaamheid en nationale volksopvoeding en uiteindelijk onmiskenbaar in het voordeel van de protestantse kerken uitpakte. Twee verenigingen die zich de christelijke volksopvoeding hebben aangetrokken, staan daarbij centraal. Het gaat om de zoëven al genoemde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (het Nut), opgericht in 1784, en het Nederlandsch Zendeling Genootschap (het Zendelinggenootschap), opgericht in 1797. De twee verenigingen hebben aan de godsdienstige vorming van de natie in een periode van verandering ieder op eigen wijze invulling gegeven. Het Nut heeft zich vooral ingezet voor de hervorming van het lager onderwijs. Het Zendelinggenootschap heeft de christelijke volksopvoeding in kerkelijke kringen gepromoot. Welke opvattingen over godsdienst, kerk en opvoeding lagen aan hun optreden ten grondslag? En hoe verhield hun optreden zich tot de bredere ontwikkelingen in de decennia rond 1795?

Nationaal onderwijs op algemeen christelijke grondslag

De hervorming van het lagere schoolwezen stond na de omwenteling van 1795 hoog op de agenda. Onder het *ancien régime* was het onderwijs van gereformeerde signatuur. In de scholen werd de catechismus onderwezen en zelfs de abc-boeken stonden in het teken van de gereformeerde geloofswaarheden. Hoewel het onderwijs in de praktijk minder uniform

³ P. van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 27.

gereformeerd was dan de verordeningen doen vermoeden, diende aan dit kerkelijk gekleurde onderwijs uiteraard een einde komen.⁴

Door een regeringscommissie voor het onderwijs werd aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opdracht gegeven om een rapport uit te brengen over de inrichting van het lager onderwijs. Dat het Nut hiervoor werd benaderd was niet verwonderlijk. Het had zich sinds de oprichting ontwikkeld tot spil van de beweging ter verbetering van het lager onderwijs. In de oprichtingscirculaire van het Nut was het verbeteren van 'de gebreken die in de scholen plaatshebben' al tot hoofddoel uitgeroepen, maar wat dat concreet betekende, werd verder in het midden gelaten. In de jaren daarna zorgde het Nut voor nieuwe leerboekjes, deed aanbevelingen voor de verbetering van onderwijsmethoden en probeerde het niveau van de onderwijzers te verbeteren.⁵ Enkele jaren na de oprichting werd daartoe het ambitieuze plan opgevat een kweekschool voor onderwijzers op te richten. Het plan stond duidelijk onder invloed van de volgelingen van Basedow, de filantropijnen. In de laatste decennia van de achttiende eeuw ijverden deze onderwijshervormers in verschillende Duitse staten voor de oprichting van *Schullehrerbildungsanstalten*. Hun ideeën over opvoeding en onderwijs waren ook in Nederland wijdverbreid. In de notulen van het Nut werd voor de kweekschool dan ook de aanduiding 'filantropijnschool' gebruikt. Verder werd voorgesteld werken van bekende filantropijnen als Salzmann, Campe en Trapp uit te geven. Dat voorstel werd echter verworpen. In 1796 werden in Haarlem en Amsterdam door het Nut de eerste Nederlandse kweekscholen voor onderwijzers opgericht.⁶

Een vereniging als het Nut, nationaal georiënteerd en bereid om initiatieven te ontplooiën ter bevordering van volksopvoeding, was eind

⁴ P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland, vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen en Maastricht 1987) 34; en W. Westerman, *Ongewenste objectiviteit. Onderwijs in geestelijke stromingen in historisch en vergelijkend perspectief* (Kampen 2001) 25-28.

⁵ 'Bibliografie van werken van het Nut' in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers red., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief, 1784-1984* (Edam 1984) 385-408; en L.C.I. Bigot, 'Het Nut en het onderwijs' in: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1934* (Amsterdam 1934); en P.N. Helsloot, *Martinus Nieuwenhuysen, 1759-1793. Pionier van onderwijs en volksverlichting* (Amsterdam 1993) 57-80.

⁶ 'Handelingen (...) 1787' in: *Handelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen I* (Amsterdam 1798) 32; en 'Handelingen (...) 1794' in: *Handelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen II* (Amsterdam 1798); en M. van Essen en J.D. Imelman, *Historische pedagogiek. Verlichting, romantiek en ontwikkelingen in Nederland na 1800* (Baarn 1999) 39; en P.N. Helsloot, *Het Nut in Haarlem. Twee eeuwen volksontwikkeling 1789-1989* (Haarlem 1989) 16.

achttiende eeuw nog een unicum. Volksoopvoeding en onderwijs waren wel al langer onderwerp van debat in tijdschriften en genootschappen.⁷ In 1779 was de verbetering van het onderwijs onderwerp van een prijsvraag uitgeschreven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Het uitschrijven van een prijsvraag was destijds een beproefd middel om kwesties onder de belangstelling van een geletterd publiek te brengen; het Nut zou hier ook veel gebruik van maken. De antwoorden op de prijsvraag van het Zeeuwsch Genootschap geven een aardige indruk van de bestaande kritiek op het onderwijs. Door de inzenders werd met name het niveau van de onderwijzers fel bekritiseerd. Velen van hen zouden meer op hun plaats zijn achter de ploeg dan in het klaslokaal, aldus de prijswinnaar H.J. Krom. Hij stelde eveneens de gewoonte aan de kaak, de functie van voorzanger of koster automatisch te verbinden met die van onderwijzer. Over de noodzaak van goed en voor iedereen toegankelijk onderwijs voor de zedelijke verbetering van de natie, waren de inzenders het stuk voor stuk eens. Alleen zo kon de economische achteruitgang een halt worden toegevoerd. Kritiek op overheid en kerk werd in de bijdragen echter zorgvuldig vermeden. Krom, gereformeerd predikant en van het rechtzinnig voetiaans stempel, verdedigde het dogmatisch godsdienstonderwijs zelfs nadrukkelijk in zijn bijdrage. Bijna twintig jaar later was hij één van de oprichters van het Zendelinggenootschap. Hij had zich toen op minder kerkgebonden paden begeven en het is zeer de vraag of hij de handhaving van de kerkleer in de scholen toen nog steeds zo hoog in het vaandel droeg.⁸ Anderen, waaronder de leden van de Nutscommissie voor het onderwijs, verkondigden inmiddels zonder enige terughoudendheid dat voor leerstelligheid geen plaats was in het onderwijs.

Het Nutsrapport *Algemeene denkebeelden over het nationaal onderwijs*, waarin de adviezen aan de regering waren vervat, was uiteindelijk de blauwdruk voor de eerste Onderwijswet van 1801.⁹ In het rapport werd gesteld dat de ‘maatschappij’ de plicht had te zorgen voor een vorm van basisonderwijs voor iedereen, ongeacht stand of sekse. Dit onderwijs diende

⁷ W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987) 193; en S. Schama, ‘Netherlands schools and politics, 1796-1814’, *The Historical Journal*, XIII (1970) 602f. De kwestie van opvoeding en onderwijs genoot na 1750 toenemende publieke belangstelling. Het Zeeuwsch Genootschap opende de discussie over het onderwijs, de Hollandsche Maatschappij voor Wetenschappen had daarvoor opvoedingskwesties aan de orde gesteld.

⁸ Bigot, ‘Het Nut’, 83; en Mijnhardt, *Tot heil*, 193-195.

⁹ Westerman, *Ongewenste objectiviteit*, 31.

centraal geregeld te worden door nationale wetgeving en een landelijk georganiseerd toezicht op de uitvoering. Voorheen was het onderwijs, net als zoveel andere zaken, overgelaten aan het beheer en de bepalingen van lokale overheden en kerken. Zij zouden binnen het gecentraliseerde onderwijsstelsel hun zeggenschap verliezen. Het godsdienstonderwijs in de scholen, zowel de staatsscholen als de particuliere, moest voor alle gezindten acceptabel zijn en zou in het teken moeten staan van opvoeding en zedelijke vorming.¹⁰

Onder de agent (minister) voor Nationale Opvoeding, de voormalig predikant en hoogleraar oosterse talen J.H. van der Palm, kwam de eerste Onderwijswet tot stand. In die eerste Onderwijswet was het godsdienstonderwijs anders geregeld dan de Nutscommissie voor ogen stond; het verdween als zelfstandig vak. De door de Nutscommissie aanbevolen vakken zedenkunde en staatsinrichting waren hetzelfde lot beschoren. Christelijke en zedelijke beschaving diende volgens Van der Palm door de andere vakken, te worden bijgebracht. Het leesonderwijs werd ingezet om kinderen te onderwijzen in bijbelse geschiedenis en christelijke deugdzaamheid. De bijbel zelf hoorde wat Van der Palm betreft echter niet thuis in het klaslokaal. Het heilige boek liep daar het risico tot een oefentekst gereduceerd te worden.¹¹ Deze kritiek was al vaker geuit, bijvoorbeeld door J.H. Krom in zijn antwoord op de Nutsprijsvraag hoe 'minvermogenen' het best met de bijbel bekend kunnen worden gemaakt. Onderwijzers waren volgens Krom vaak volstrekt niet in staat de betekenis van de bijbel te duiden. Van het opdreunen van bijbelteksten ging geen enkele opvoedende werking uit, alleen begrip van de bijbel kon opleiden tot 'braafheid'.¹² De moralistische leesboekjes van onder andere het Nut moesten zorgen voor dat juist begrip van de bijbel.¹³ Naast de schoolboekjes vervaardigde het Nut ook schoolprenten om het onderwijs aanschouwelijk te maken, onder andere over bijbelse onderwerpen. Eén

¹⁰ Bigot, 'Het Nut', 90. De commissie die het onderwijsrapport opstelde bestond uit de hoofdbestuursleden H. Tichelaar, A.H. van Gelder en C. Wertz.

¹¹ Westerman, *Ongevenste objectiviteit*, 31.

¹² A. de Groot, "God wil het waar geluk van 't Algemeen". Nutspublicaties van de eerste vijftig jaar over godsdienst en zede' in: Mijnhardt en Wichers red., *Om het algemeen volksgeluk*. 237. J.H. Krom was een zoon van de eerder genoemde prijswinnaar bij het Zeeuwsch Genootschap, H.J. Krom. Beide waren predikant en bestuurder bij het Zendelinggenootschap.

¹³ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis*, 103.

plaat handelde, heel leerzaam, over de gevolgen van deugdzaam en ondeugdzaam gedrag.¹⁴

De contacten tussen het Nut en de regering waren in deze periode innig. Het Nut onderhield een officiële correspondentie met Van der Palm, maar deze was zelf ook weer lid van het Nut. Bij het Haagse departement was hij verantwoordelijk voor de oprichting van een Nutsschool. Ook andere Nutsmannen bekleedden politieke functies binnen de Bataafse Republiek.¹⁵ Hoewel Van der Palm in 1806 de politiek weer verruilde voor de universiteit, bleek zijn belangstelling voor de godsdienstige opvoeding ook daarna nog uit het verschijnen van zijn 24 delen tellende *Bijbel voor de jeugd* tussen 1811 en 1824. In het argument dat de bijbel op zich geen geschikte kost was voor kinderen kon Van der Palm zich dan ook niet vinden.¹⁶

De daadwerkelijke uitvoering van de Onderwijswet en de wetten die volgden, liet overigens op zich wachten. In de wet van 1801 en nog meer in die van 1803, lag het zwaartepunt van besluitvorming over schoolzaken bij de centrale regering. De wet van 1803 stuitte echter op verzet van lokale bestuurders en diaconieën. In de wet van 1806 kregen zij weer meer bevoegdheden toegekend.¹⁷ In diezelfde wet werd aan kerkgenootschappen de mogelijkheid gegeven buiten schooltijd, maar in de school, leerstellig godsdienstonderwijs te geven. Door het ministerie van Binnenlandse Zaken werden de kerkgenootschappen daar officieel toe uitgenodigd. In een missive aan de christelijke kerkgenootschappen werd gesteld dat de regering weliswaar gemeend had het leerstellig onderwijs uit het 'schoolonderricht' te moeten weren, maar niet graag zag dat kinderen er daarom volledig van verstoken bleven. De kerkgenootschappen reageerden positief op de uitnodiging.¹⁸ De Onderwijswet van 1806 zou tot 1857 blijven gelden.

¹⁴ Bericht van de commissie tot de schoolprenten 1809 en 1812, Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 1189 en 1190.

¹⁵ 'Handelingen (...) 1798' in: *Handelingen II*; en 'Handelingen (...) 1799' in: *Handelingen II*; en D. Hillenius, *Twee Nutseeuwen in Den Haag, 1796-1996* (Den Haag 1996) 29-33; en W.W. Mijnhardt, 'Het Nut en de genootschapsbeweging' in: Mijnhardt en Wichers red., *Om het algemeen volksgeluk*, 211.

¹⁶ Westerman, *Ongewenste objectiviteit*, 31.

¹⁷ D. Bos, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van bevormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 71; en I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003) 37 en 38.

¹⁸ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis*, 99; en A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de*

Onder koning Willem I, die zowel de wet als de verantwoordelijke ambtenaar (Adriaan van den Ende) van het voormalig bestuur overnam, werd de hervorming van het lager onderwijs systematisch ten uitvoer gebracht.

Het Nut en de verbreiding van een redelijk en zedelijk christendom

Aan de formele godsdienstige gelijkstelling in 1796 was een lange periode voorafgegaan waarin sprake was van een zekere 'ontzuiling', een relativisering van kerkelijke verschillen en dogma's.¹⁹ Het Nut was overduidelijk de vrucht van deze godsdienstig meer tolerante opstelling en dat kwam onder meer tot uitdrukking in de inrichting van de eigen organisatie. Opggericht door merendeels protestantse dissenters, werden 'lieden van allerlei rang en godsdienst' uitgenodigd om lid te worden.²⁰ De eerste prijsvraag handelde over het bestaan van God en werd gewonnen door een katholieke pastoor, waarschijnlijk een politiek correcte keuze van de beoordelaars.²¹ Deze irenische instelling beperkte zich wel tot de verschillende christelijke gezindten. De eerste statuten sloten joden niet expliciet uit van het lidmaatschap, maar daar kwam binnen een paar jaar verandering in.²² Het duurde tot 1864 voor joden lid konden worden van het Nut, maar de kwestie stond daarvoor wel herhaaldelijk op de agenda. Zo ook toen aan de vooravond van het 25-jarig jubileum de vraag werd gesteld of de godsdienstige richting aan herziening toe was. De commissie die de vraag moest beantwoorden, vond van niet. Het Nut moest christelijk blijven, want 'zelfs edelmoedige vijanden van den Christelijken Godsdienst hebben moeten erkennen, dat dezelve allerbijzonderst berekend is voor den mensch; terwijl de ondervinding van alle tijden tevens heeft geleerd, dat de Christelijke

19de eeuw; een cultuurhistorische studie (Leiden 1985) 191; en Westerman, *Ongewenste objectiviteit*, 33 en 34.

¹⁹ J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden en Boston 2003) 1.

²⁰ Geciteerd bij: G.W. Kernkamp, *Jan Nieuwenhuijzen herdacht. Historisch gedenkschrift, ter gelegenheid van den 100-jarigen sterfdag van den stichter der Maatschappij tot nut van 't algemeen* (Amsterdam 1906) 26. De volledige tekst van het 'Plan van een genootschap' is opgenomen door Kernkamp.

²¹ Th. Clemens, 'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de winnaar van de eerste prijsvraag' in: Mijnhardt en Wichers red., *Om het algemeen volksgeluk*, 222 en 223.

²² P.N. Helsloot, 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksoontwikkeling' in: Mijnhardt en Wichers red., *Om het algemeen volksgeluk*, 18.

Godsdienst den mensch de beste hulpmiddelen, ter bevordering van deszelfs waar geluk, aan de hand geeft. Zijne voorschriften, beter dan eenige andere, vormen den braven en deugdzamen man, de nuttigste Leden der burgerlijke Maatschappij; - ter bereiking van het doel onzer Maatschappij.²³ In soortgelijke bewoordingen verdedigde het Nut al een kwart eeuw lang het belang van de christelijke godsdienst.

Geheel in de geest van de christelijke verlichting stonden de stukken van het Nut vol met uitspraken over de innige band tussen christelijke beschaving, goed burgerschap, de geordende maatschappij en persoonlijk geluk.²⁴ In de oprichtingscirculaire werd zorg uitgesproken over de ongodsdienstigheid van handwerkslieden, 'velen van hen zullen mogelijk niet in staat zijn, om de eenvoudigste bewijzen voor de aanwezigheid van God en de waarheid van den Christelijken Godsdienst voor te stellen', maar daar werd gelijk aan toegevoegd, dat zij 'noch hunnen plicht als mensch, als burger en als Christen kenden.'²⁵ Eén van de jaarvergaderingen werd opgeluisterd met een rede getiteld 'zonder orde geen geluk', waarvan de strekking min of meer was, dat er zonder godsdienst geen maatschappelijke orde kon zijn.²⁶ In een prijspublicatie, geschreven door de predikant Johannes Clarisse, werd weliswaar ook het hemelse geluk belicht, maar niet zonder te wijzen op het aardse nut van godsdienst en geloof. De publicatie droeg de veelzeggende titel: *Nadrukkelijk betoog, dat ongodsdienstigheid de bron zij van tijdelijk en eeuwig ongeluk, godsdienstigheid in tegendeel de bron van tijdelijk en eeuwig geluk* (1799). De nadruk lag op de redelijkheid en de noodzaak van een godvruchtig leven. Bijbelse geschiedenissen werden uitgegeven vanwege hun moralistische waarde. Het leven van Jezus, een geliefd thema, werd vanuit hetzelfde perspectief belicht. Eén van de eerste publicaties, *De vriendschap met God*, had nog een enigszins deïstisch standpunt ingenomen. Het stuitte op protest bij de achterban. De theologie werd daarna zorg-

²³ Rapport der commissie van consideratiën en advies aangaande de plechtigheden bij het 25-jarig bestaan der Maatschappij, en het uitgeven van een geschiedkundig verslag en het nader beziën van het doel en de inrichting van haar werkzaamheden, GAA, Archief Nut, inv.nr. 1188.

²⁴ Zie bijvoorbeeld: J. Louvenberg en D. van der Wouw, *Volksonderwijs in de welingerigte maatschappij. Een inhoudsanalyse van prijsverhandelingen (1790-1850) van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Wageningen 1983).

²⁵ Geciteerd bij: Kernkamp, *Jan Nieuwenhuysen*, 25.

²⁶ A.J. van Soelen, 'Redevoering, ten betooge: dat er zonder orde geen geluk bestaat' in: *Redevoeringen en aanspraaken gedaan in de onderscheiden vergaderingen der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen* III, 4 (Amsterdam 1799). De redevoering werd in 1796 gehouden.

vuldig gemeden.²⁷ Godsdienst voorgesteld als redelijke en zedelijke kracht, zonder dat theologisch stelling werd genomen, was voor velen acceptabel en dat was ook de bedoeling. In de *Gedenkschriften* ter ere van het 25-jarig jubileum werd in ieder geval met voldoening vastgesteld dat de muren tussen christenen van verschillende overtuigingen sinds de oprichting omver waren gehaald.²⁸

De godsdienstige opvoeding, ook binnen het gezin, mag voor het Nut een belangrijk onderwerp zijn geweest, voor de kerk leek daarbij nauwelijks nog een rol weggelegd. Spaarzame gegevens – er zal wellicht meer te vinden zijn – wijzen er op dat men ook binnen het Nut wel een taak weggelegd zag voor de kerk als opvoedend instituut. Over de oorzaken van het verzuim van de openbare godsdienst werd in 1786 voor het eerst een prijsvraag uitgeschreven. Twee prijsverhandelingen uit 1802 moesten de vraag beantwoorden hoe een halt kon worden toegeroepen aan de toenemende zedeloosheid en losheid van grondbeginselen en hoe de eerbied voor de openbare godsdienst weer kon worden hersteld. Een commissie die in 1812 de oprichting van zondagsscholen voor adolescenten onderzocht, wees er op dat zulke inrichtingen wel eens nadelig uit konden pakken voor de kerkgang.²⁹ Meer op didactisch vlak lag het voorstel van ‘een der leden’ om een prijsvraag uit te schrijven over de heilzaamste predikwijze: improvisatie ter plekke, een uit het hoofd geleerde preek, of een preek die van papier werd voorgelezen. Het voorstel werd afgekeurd, waarom is niet bekend.³⁰ In 1787, twee weken voor de Pruisische troepen Nederland binnentrokken³¹, stelde de patriottische predikant J. Kantelaar

²⁷ Clemens, ‘De eerste prijsvraag’, 227; De Groot, *Nutspublicaties*, 234; en S. Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek, 1780-1800* (Amsterdam 1995) 211-214. De auteur van de anoniem gepubliceerde Nutspublicatie *De vriendschap met God* was de remonstrantse koopman Cornelis van Vollenhoven uit Rotterdam.

²⁸ P.N. Helsloot, ‘De Nutsbeweging’, 30.

²⁹ ‘Handelingen (...) 1786’ in: *Handelingen* I, 62; en ‘Verslag van de commissie, tot het maaken van concept-prijsvragen, godsdienst en zedekunde betreffende’ [1793] in: *Handelingen* II, 91-97; en Bericht der commissie tot onderzoek of de invoering van zondagscholen mogelijk en nuttig zijn, GAA, Archief Nut, inv.nr. 1190. In 1802 verschenen de prijsverhandelingen van J. Clarisse en Corn. de Vries onder de titel *Aanwijzing van de geschiktste en tevens best uitvoerlijcke middelen, om de losheid in grondbeginselen en zeden te stuiten en den eerbied voor den openbaaren godsdienst, en deszelfs gezag, te herstellen* (Amsterdam 1802).

³⁰ ‘Handelingen (...) 1786’, 13 en 18.

³¹ De Pruisische interventie (1787), Pruisische leger maakt een einde aan de machtsstrijd tussen prinsgezinden en de patriotten, ten gunste van Willem V.

voor om een nieuwe bijbelvertaling te maken, ter vervanging van de Statenbijbel. Een meerderheid van de vergadering was van mening dat een vertaling zeker wenselijk was, maar voor het Nut onuitvoerbaar en te gevaarlijk.³² Wilde men niet op het terrein van de gereformeerde kerk treden? Het Zendinggenootschap was tien jaar later veel minder terughoudend met het bedenken van manieren om het kerkleven te bevorderen.

Het Zendinggenootschap over de christelijke volksopvoeding

Het Nederlandsch Zendinggenootschap, opgericht voor de protestantse zending naar meer exotische oorden, besloot tijdens de eerste jaarvergadering dat het ook in eigen land wilde werken aan de uitbreiding van Gods rijk. Het genootschap was in december 1797 opgericht door predikanten en lidmaten van de gereformeerde kerk, maar christenen van alle kerkgenootschappen werd op het hart gedrukt dit gegeven niet als een belemmering te beschouwen om lid te worden. In de wervingscirculaire werd tegelijk nadrukkelijk verklaard, dat de oprichters de leer van de gereformeerde kerk van harte ondersteunden en niets zouden ondernemen dat tegen de kerkorde in ging. Sympathisanten werden opgeroepen hun donaties aan het genootschap niet in mindering te brengen op hun bijdrage aan de 'Vaderlandsche kerk'.³³ Binnen het genootschap werd regelmatig zorg geuit over de benarde positie van de gereformeerde kerk, maar van een principiële verzet tegen de scheiding van kerk en staat was geen sprake. In een rekest aan de regering, opgesteld door Abraham Rutgers (één van de oprichters), werden weliswaar de financiële belangen van de gereformeerde kerk verdedigd, maar werd ook voorgesteld staatssteun te verstrekken aan alle kerkgenootschappen. Zodoende werd dus het gelijkheidsbeginsel onderschreven.³⁴ De voortvarendheid waarmee het genootschap in 1798 plannen maakte om het kerkleven en de godsdienst in eigen land te bevorderen, doet eerder vermoeden, dat de scheiding tussen kerk en staat

³² 'Handelingen (...) 1787', 35 en 36.

³³ *Aanspraak van het Zending Genootschap opgericht te Rotterdam den 19 december 1797, aan alle oprechte vereerers van onzen heer Jesus Christus in Nederland welke in de uitbreiding van zijn koninkrijk belang stellen* (2^e druk; Rotterdam 1798) 5 en 14; en *Nader onderricht aangaande het Nederlandsch Zending Genootschap opgericht te Rotterdam den 19 december 1797* (Rotterdam 1798) 4 en 5.

³⁴ W.H. den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek, 179-1801* (Zoetermeer 1994) 142.

werd aangegrepen om de kerk toe te rusten op haar nieuwe taak als instituut voor nationale opvoeding.

De voorstellen uit 1798 en het rapport een jaar later naar aanleiding daarvan, vormen samen in de eerste plaats een aardig stukje opwekkingspropaganda voor predikanten. Zij werden nadrukkelijk opgeroepen extra energie en tijd te steken in hun pastorale taken, te streven naar een aansprekende prediking en vanaf de kansel de gemeente te wijzen op hun plichten als burger, opvoeder en zendingsvriend. Daarnaast werden predikanten opgeroepen extra activiteiten te ontplooiën voor die groepen waarvoor nauwelijks aandacht was binnen de kerk, de zogenaamde 'gedoopte heidenen' in eigen land. De plannencommissie rapporteerde: 'Wij, die gelegenheid hadden, om het gros der menschen, ook der gedoopten, wat van nabij te kennen, (...) staan verbaasd over de diepste onkunde van, en de verregaande ongevoeligheid voor, den dierbaren Verlosser'³⁵ Tijdens die eerste jaarvergadering verbonden de predikantbestuurders van het genootschap zich plechtig om meer te doen voor de ongelukkige onkundigen, meer om het onbeschaafde volk te verlichten. Hoewel de speciale verantwoordelijkheid van predikanten sterk werd benadrukt, werden aanvankelijk ook de lekenleden uitgenodigd zich door huisbezoek onder de armen te begeven en zo een 'medezending' te worden. In het rapport van 1799 werd dit enigszins ingebonden; lekenleden werden gemaand 'zachtens voort te gaan' met hun werkzaamheden, maar vooral niet op te treden in naam van het genootschap. Het houden van godsdienstige bijeenkomsten in arme buurten door leken en buiten de kennis van de kerkenraad om, werd nadrukkelijk ontraden.³⁶ Uit de voorstellen van 1798 spreekt een groot enthousiasme, uit het rapport van 1799 terughoudendheid en een zekere angst om de kwetsbare vrede binnen de gereformeerde kerk teveel te verstoren. Een aantal van de gereformeerde synoden, waaronder die van Zuid-Holland, hadden inmiddels hun bedenkingen geuit over het buitenkerkelijke en interconfessionele Zendingengenootschap, dat overigens grotendeels uit gereformeerde predikanten bestond.³⁷

³⁵ 'Rapport, over eenige aanteprijzen middelen', 69.

³⁶ Ibidem, 76; en 'Rapport van de commissie benoemd tot het point lett. C(a)' in: *Handelingen in de buitengewone vergadering der Directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap te Rotterdam 1799* (Rotterdam 1799) 53 en 54.

³⁷ J. Boneschansker, *Het Nederlandsch Zending Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd* (Leeuwarden 1987) 153-162.

Voorstellen voor meer concrete activiteiten door het genootschap waren: de uitgave van goedkope lectuur, leesonderwijs aan volwassenen – over kinderen maakte men zich in dit opzicht geen zorgen –, betaling van personen om opwekkingsbijeenkomsten onder armen te houden, en de oprichting van een kweekschool voor catechiseermeesters. Zij waren het namelijk ‘die ons doorgaands in onze jeugd, de eerste beginselen der Leer en der Pligten van den godsdienst inboezemen’ Helaas waren zij ‘alle niet even doortrokken met eenvoudige en gezuiverde denkbeelden van de Godsdienstleer en dus ook tot hun belangrijk werk niet altijd even gelukkig gevormd’.³⁸ De door de kerk verzorgde catechisatie was in de zeventiende eeuw in zwang geraakt en behoorde tot de taken van de predikant. Grotere gemeenten konden het zich permitteren voor de kinderen uit de lagere klassen een catechiseermeester aan te stellen. Catechiseermeesters genoten in het algemeen echter weinig aanzien en hadden de naam nogal rechtzinnig te zijn.³⁹ Het is dus niet verwonderlijk dat in een tijd waarin de morele en godsdienstige ontwikkeling van de ‘gemene man’ zoveel belangstelling genoot, de opleiding van catechiseermeesters ter discussie kwam te staan.

De commissie die het voorstel beoordeelde achtte een kweekschool voor catechiseermeesters dan ook zeer wenselijk, maar helaas te duur en te ingewikkeld voor het genootschap. Door de commissie werd aanbevolen het niveau van het godsdienstonderwijs te verhogen door strengere eisen te stellen aan catechiseermeesters en de examens door de kerkenraden beter in te richten. Daarnaast zou een leerboek, afgestemd op de ‘behoeften van de tegenwoordigen tijd’ vervaardigd moeten worden. Deze zaken werden niet beschouwd als een taak voor het genootschap. Predikanten en kerkenraadsleden zouden bij hun eigen gemeenten aan moeten dringen op de verbetering. De predikantbestuurders werden wel aangemoedigd in hun eigen plaats geschikte ‘jongelieden’ op te leiden voor het vak. Zij konden eventueel in aanmerking komen voor een tegemoetkoming in de kosten hiervan. De predikanten werden uiteraard ook aangespoord om zelf meer tijd te steken in catechisatie. Ze kregen de aanbeveling bij hun ‘eigen onderwijzingen’ met een indeling in klassen te werken en geschikte leerboekjes in te zetten, ingericht ‘tot bevordering eener vroege praktikale kennis aan den dierbaren Verlosser’. Over het onderwijs in de kerkelijke formulieren werd nergens gerept, wel werd aanbevolen speciale

³⁸ Rapport van de commissie point lett. C(a), 55 en 56.

³⁹ B. Kruithof, ‘Geloof en onderwijs. Over catechisatie en zondagsschool’ *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21 (1995) 4, 131; en Bos, *In dienst van het koninkrijk*, 69-76.

kinderbidstonden te organiseren, waarbij volwassenen niet werden toegelaten.⁴⁰

Het binnenlands verslag dat jaarlijks werd gedaan, geeft inzicht in de bijzondere activiteiten die ter bevordering van de godsdienst in verschillende plaatsen werden ondernomen. Voor het leesonderwijs aan volwassenen werden her en der zondagsscholen ingericht, verder werd melding gemaakt van catechisaties voor armen, volwassenen en kinderen en speciale kerkdiensten voor armen met een eenvoudige prediking.⁴¹ Deze activiteiten waren overigens niet officieel verbonden aan het genootschap. Dat gold wel voor de 'Kleine stukjes', een serie goedkope stichtelijke werkjes, en een maandelijks tijdschrift voor de leden, *Berichten en brieven*. Rond de voorlezing van de zendingsberichten in dit tijdschrift, werden maandelijks bidstonden voor de zending georganiseerd. De bidstonden werden in tientallen plaatsen in Nederland gehouden. In Amsterdam werd de bidstond vanwege de grote belangstelling – met toestemming van het stadsbestuur – eerst in de Waalse kerk en vervolgens in de Amstelkerk gehouden. Vanuit Vlaardingingen kwam het bericht dat maar liefst duizend mensen daar de bidstond bezochten.⁴²

De titels van de 'Kleine stukjes' laten zien hoezeer het Zendingengenootschap zich richtte op het kerkleven. Het tweede nummer droeg de titel *Over het nuttig kerkegaan* (1801). Daarna volgden titels over de belijdenis (1802) en het Avondmaal (1812). Twee titels waren bedoeld ter ondersteuning van de doopplechtigheid: *Woord aan vaders en Moeders, die een kind ten Doop brengen* (1805) en *Evangelische herinneringen aan vaders en moeders* (1805). In de laatste publicatie werd uitgelegd welke verplichting ouders aangingen wanneer zij hun kind lieten dopen.⁴³ Over het populaire thema huiselijke godsdienstbeoefening verscheen opvallend genoeg pas rond 1815

⁴⁰ 'Rapport, over eenige aanteprijzen middelen', 73; en Bos, *In dienst van het koninkrijk*, 72.

⁴¹ De zendingsdirecteuren uit Den Haag meldden in 1805 dat de behoeftige kinderen in drie stadsscholen twee keer per week godsdienstonderwijs van de catechiseermeester kregen dat onder toezicht en beheer van de gereformeerde kerkenraad stond. Zelfs in de residentiestad was het dus slecht gesteld met de godsdienstige neutraliteit van het onderwijs. *Handelingen in de buitengewone vergadering der Directeuren van het Nederlandsch Zendeling Genootschap 1805* (Rotterdam 1805) 14.

⁴² Notulen 19-11-1804, 6-5-1805 en 7-3-1808, Acteboek C, Het Utrechts Archief (HUA), Archief Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk, inv.nr. 267.

⁴³ Boneschansker, *Nederlandsch Zendeling Genootschap*, 98-105. Boneschansker beschrijft de eerste tien nummers van de serie.

een boekje. Het Nut besteedde er al veel eerder aandacht aan.⁴⁴ Voor kinderen en opvoeding was binnen het Nut hoe dan ook meer aandacht. Aangaande het leren bidden en danken aan kinderen werd bijvoorbeeld in 1799 een prijsvraag uitgeschreven. Daarbij stond de vraag centraal wat voor kinderen begrijpelijk was. Het uit het hoofd leren van gebeden zonder begrip werd ontraden.⁴⁵ Bij het Zendelinggenootschap duurde het tot 1818 voor de vraag ter tafel kwam of er niet eens een boekje voor kinderen moest worden geschreven, dat in de echt christelijke hartelijke toon was gesteld, 'waarvoor het gevoelig kinderhart zoo zeer vatbaar is'.⁴⁶

De lokale initiatieven, de bidstonden en de 'Kleine stukjes' laten zien dat rond het Zendelinggenootschap van alles werd ondernomen om de godsdienst te verspreiden binnen een meer kerkelijke omgeving. De predikanten lijken daarbij inderdaad het voortouw te hebben genomen. Het genootschap zelf signaleerde al in 1799 een duidelijke opleving onder predikanten om te evangeliseren onder armen.⁴⁷ Vast staat dat in het eerste decennium van de negentiende eeuw een groot aantal predikanten als bestuurder betrokken is geweest bij het genootschap. Het bestuur van het Zendelinggenootschap was namelijk uitzonderlijk groot. Het bestond uit tachtig à negentig directeuren, afkomstig uit zoveel mogelijk verschillende plaatsen. In 1810 hadden bijna honderdtachtig verschillende personen, waaronder honderdveertig predikanten, een bestuursplaats bekleed. Hun kerkelijke achtergrond werd niet genoemd, maar op een enkele uitzondering na betrof het gereformeerde predikanten.⁴⁸ Het genootschap verbond zich echter nadrukkelijk niet aan een van de protestantse kerken.

⁴⁴ In 1787 werd door de vergadering verklaard dat men er alles aan zou doen om er bij ouders op aan te dringen hun kinderen door een verstandige en godvruchtige opvoeding tot nuttige leden van de 'burgerstaat' en uiteindelijk burgers van de hemel op te leiden. Datzelfde jaar werd een prijsvraag uitgeschreven over de huiselijke godsdienst, twee jaar later verscheen de prijspublicatie *De zedelijke opvoeding der kinderen* met daarin de prijswinnende verhandelingen van de predikanten H.H. ten Oever en J. Wigeri. Eerste was ook een actief bestuurslid van het Zendelinggenootschap. 'Handelingen (...) 1787', 31, 32 en 35.

⁴⁵ De Groot, 'Nutspublicaties', 239.

⁴⁶ *Handelingen in de buitengewone vergadering der Directeuren van het Nederlandsch Zendeling Genootschap 1818* (Rotterdam 1818) 71. In 1818 werd door het genootschap het boekje *Geschenk der christelijke liefde voor kinderen* uitgegeven, één of twee jaar later volgde het *Tweede geschenk*.

⁴⁷ 'Rapport van de commissie point lett. C(a)', 47 en 48.

⁴⁸ Naamlijst der directeuren van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap, HUA, Archief Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk, inv.nr. 255. In 1802 werd de doopsgezinde predikant Pieter Ris uit Hoorn benoemd tot zendingsdirecteur, bij mijn weten de eerste niet-gereformeerde predikant.

Ten slotte

In een beschouwing over de uitwerking van de scheiding van kerk en staat en de godsdienstige gelijkstelling in de praktijk, wijst de kerkhistoricus Clemens erop dat rond 1798 sprake is van een omslag. Het streven naar eenheid boven geloofsverdeeldheid was aanvankelijk uitgekapt in het voordeel van katholieken en protestantse dissenters. Na 1798 trad echter een kentering op ten gunste van de gereformeerden, die zichzelf overigens steeds vaker hervormden noemden.⁴⁹ Clemens schrijft: 'Beslissend voor deze omslag is geweest dat de oude confessionele scheidslijn tussen rooms en gereformeerd rond de eeuwwisseling werd omgevormd tot een nieuwe van verlicht-protestantse signatuur'.⁵⁰ Met andere woorden: de voormalige bevoorrechte kerk wist zich aan te passen aan een tijdperk waarin leerstelligheid had afgedaan en de rede ook in geloofszaken gold als belangrijk criterium. Protestants Nederland wist zich met succes te manifesteren als de meest redelijke godsdienstige stroming. De gereformeerden konden zich bovendien beroepen op het feit dat ze de meerderheid van de Nederlanders vertegenwoordigden. Het streven van het Zendinggenootschap moet beschouwd worden in het licht van deze protestantse ombuiging van verlicht gedachtegoed. Het was een poging om de protestantse kerken een functie te geven binnen de door alle partijen nagestreefde godsdienstige volksopvoeding. Predikanten dienden daarbij voorop te gaan.

Het Nut was opgericht binnen een geheel andere historische context. In doelstelling en inrichting liep het Nut vooruit op de onderwijs-hervorming en godsdienstgelijkheid die na 1795 zijn beslag kreeg in het beleid van de regering. Na de omwenteling kreeg het Nut dan ook de wind in de zeilen. Het deugdenchristendom zonder kerk dat al veel langer door het Nut werd uitgedragen, klonk door in de doelstellingen die door de overheid werden geformuleerd voor het lager onderwijs. De wijze waarop in Nutskringen gehamerd werd op het innig verband tussen maatschappelijk nut, aards geluk en christendom, paste minder goed bij het

⁴⁹ Boneschansker, *Nederlandsch Zending Genootschap*, 15f. Binnen het Zendinggenootschap werd de term hervormd gebruikt.

⁵⁰ Th. Clemens, 'Confessie, kerk, natie en staat in Nederland tussen 1730 en 1853' in: J. de Bruijn e.a. red., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerk en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998) 159.

Zendinggenootschap. Binnen dit genootschap werd ter motivatie meer de nadruk gelegd op christelijke medemenselijkheid.

Was het Nut dus een tegenpool van het Zendinggenootschap? Cornelis Brem, één van de oprichters van het Zendinggenootschap, leek het Nut op het oog te hebben toen hij in de *Evangelische Schatkamer* schreef dat dit tijdschrift het 'echte' christendom wilde verspreiden, en tevens 'de heillooze pogingen' wilde bestrijden 'van hen, die onder het glimpig voorkomen van de Volksdeugden te willen bevorderen, den waaren Christelijken Godsdienst de hartader afsteeken'.⁵¹ Brem droeg het tijdschrift op aan de bestuurders van het Zendinggenootschap. Hijzelf behoorde tot de rechtzinnige piëtistische tak daarbinnen. Brem zal weinig opgehad hebben met het Nut, maar van een behoorlijk aantal andere bestuurders is bekend dat zij wel bij beide verenigingen actief waren. Een prominent voorbeeld is de Utrechtse hoogleraar Jodocus Heringa. Hij was in 1796, en wellicht al eerder, lid van het Nut. Bij het Utrechtse departement was hij jarenlang voorzitter, in 1799 werd hij voor het Utrechtse departement afgevaardigd naar de jaarvergadering. Zijn door het Nut bekroonde uitleg van de Bergrede werd een bestseller.⁵² Heringa werd in 1798 benoemd tot zendingsdirecteur en was dat jaar één van de opstellers van het rapport dat hierboven werd aangehaald. Jaren later werd het zelfs aangeduid als het rapport van Heringa.⁵³ Dat Heringa het Zendinggenootschap een warm hart toedroeg bleek ook uit het uitgebreide voorwoord dat hij schreef voor de in 1801 uit het Engels vertaalde *Zendelingsreis naar den Stillen Oceaan*, waarin de zending en het Zendinggenootschap werden aangeprezen. Een ander voorbeeld is de al eerder genoemde Johannes Clarisse: in 1798 oprichter van het Nutsdepartement Enkhuizen, en in 1803 voor het eerst bestuurder bij het Zendinggenootschap en daarna één van de actievere directeuren. Zo heel ver van elkaar verwijderd zullen de opvattingen over godsdienstige volksopvoeding van het Nut en het Zendinggenootschap rond 1800 dus niet, of niet meer, zijn geweest.

Onder koning Willem I bleef het principe van godsdienstgelijkheid gehandhaafd. Van een scheiding van kerk en staat was geen sprake meer. De kerkgenootschappen kwamen onder nauw toezicht van de regering te

⁵¹ [C. Brem], *Evangelische Schatkamer, of Gemengde bijdragen, ter bevoordering van de kennis en beoefening van den waaren evangelischen godsdienst* 1 (Rotterdam 1799) xii.

⁵² De Groot, 'Nutspublicaties', 238. Zie voor de lijsten van afgevaardigden naar de jaarvergadering van het Nut de gedrukte *Handelingen*.

⁵³ *Handelingen in de buitengewone vergadering der Directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap* 1814 (Rotterdam 1814) 28.

staan. In het Algemeen Reglement uit 1816 van wat nu officieel de Nederlandse Hervormde Kerk heette, werd vastgelegd wat haar bevoegdheden waren en hoe zij zich diende te organiseren.⁵⁴ De kerken kregen naast de scholen nadrukkelijk een rol toegewezen in de godsdienstige en zedelijke opvoeding van de natie. Binnen de staatsgeleide kerken was voor leerstelling geen ruimte, maar we zagen dat de kerkelijke rechtzinnigheid al lang voor 1816 aan gezag had ingeboet en plaats had gemaakt voor de nationale deugdzaamheid als leidraad.

⁵⁴ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 303-305. De verregaande staatsinmenging in kerkelijke aangelegenheden was onder Lodewijk Napoleon al ingezet.